

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ
ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ПЕТИ

КНИЖОВНАТА РЕЧ НА Д-Р ДИМИТЪР НАЧЕВ СПОРЕД
„ПОНЯТИЕ ЗА ХИГИЕНАТА. ЛЕКЦИИ, ЧЕТЕНИ В
БОЛГРАДСКОТО ЦЕНТРАЛНО УЧИЛИЩЕ“ (1875 Г.)

Русин Русинов

След д-р Васил Берон, учител в Болградската гимназия и неин директор, автор на „Человек в сравнение с другите животни“ (Болград, 1870), в същата гимназия учителства още един медик — д-р Димитър Начев, издал лекциите си по хигиена, четени в гимназията, под наслов „Понятие за хигиената“ (Болград, 1875). Въпреки че д-р Начев е дописен член на Българското книжовно дружество от 1874 г. и действителен негов член от 1902 г., културната общественост знае твърде малко за живота му¹. Роден е около 1850 г. в гр. Болград в семейството на българи преселници, завършва Болградското централно училище (1865 г.) и като стипендиант на училището заминава да учи медицина в Париж, по-късно се премества в Берлин, а завършва във Вюрцбург (1873 г.). Известно време практикува специалността си в Берлин и Париж. Преди това като студент е доброволец във Френско-пруската война (1870 — 1871 г.).

През 1873 г. Д. Начев се връща в родния си град, където е назначен за учител по естествена история и хигиена в Болградското централно училище. А. Т.-Балан, който по това време е ученик в същото училище, характеризира учителя Начев като „един от предните между граждани за културни почини“². Под негово ръководство била играна Друмевата драма „Иванко, убиецът на Асеня“. Учителската му дейност продължава до 1877 г., като от 1876 г. е едновременно и градски лекар. От 1878 г. е управител на градската болница в Болград. За съжаление липсват сведения за по-сетнешната му дейност. Не се знае и годината на смъртта му.

Като се изключи една дописка във в. „Отечество“ (II, бр. 56, 19 септ. 1870 г., с. 224), изпратено от Вюрцбург, в която се описва военната медицинска помощ във Франция, единственото му книжовно дело е споменатата вече книга „Понятие за хигиената. Лекции, четени в Болградското централно училище“ (159 с.). Авторът посвещава труда на брат си „Ивана Начева в знак на благодарност и признателност“. Към Иван Начев съдбата е била още по-жестока — за него няма никакви сведения, освен че е автор на две дописки — едната за състоянието на българските училища в Болград

(Цариградски вестник, бр. 445 от 22 авг. 1859 г.), а другата за изложението в Болград (Дунавска зора, бр. 5 от 11 дек. 1867 г.).

В учебника по хигиена Димитър Начев не помества предговор, както обикновено постъпват други автори. Не взема отношение и към актуалния тогава въпрос — за правописа, за книжовния език, и по-специално за терминологията, с която си служи. Авторът се задоволява в началото на първата си лекция да спомене защо учениците трябва да изучават хигиена: „Въ сичките лицеи и семинарии се преподава Хигиената, само въ нашето училище не, ако и да се трѣбва още познания отъ нея и на испита за учителство. За да нѣмате прѣчка на тия испити, както повече отъ вашите другари, които излѣзохъ изъ училището, предприехъ да ви прочетѣ нѣколко лекции отъ тая до толкова интересна и полезна наука, въ която ще минемъ онова, което е предвидено въ програмата на лицейте въ Романия и Франция, и което, разомѣва се, ще бѣде соразмѣрно съ времето, което ни стои въ расположение“ (с. 5).

„Понятие за хигиената“ е книга, за която има широк обществен отзвук. За нея в печата се появяват няколко отзива³, като, без съмнение, най-интересен е този на Хр. Ботев. Той пише: „Г-н д-р Д. Начев из Болград е издал на български език своите лекции из хигиената, които той е чел на учениците в болградското централно училище. Тая книжка носи заглавие „Понятие за хигиената“ и е написана с един доста понятен и увлекателен език. Ние с особено удоволствие прочетохме лекциите на младия доктор и учител и съжалихме само това, че г. Начев не е дал по-широки размери на своя твърде интересен предмет. Но и в такъв обем г. Начев е изказал множество популярни истини, които са така необходими за българинът, който знае да работи, но не знае да живее“⁴. Тази преценка на Хр. Ботев за езика на д-р Начевата книга върху хигиената е особено ценна. В отзивите си за новоизлезли книги и вестници той е крайно критичен към езика им, понякога дори язвителен⁵.

Книжовната реч на Димитър Начев е интересна за историята на българския книжовен език през Възраждането най-вече с това, че в Болград като просветно, културно и издателско средище не се върви към формиране на някаква регионална норма, а цялата просветна и културна дейност се извършва на език, съответстващ на формиращия се общ български книжовен език, следващ процесите, които се развиват в него. Чрез дейността на книжовници като д-р Начев се подкрепя и се потвърждава единството и неделимостта на българския книжовен език през Възраждането независимо от това, дали книжовниците са родени в Мизия, Тракия, Македония или Бесарабия. Всички те имат обща цел, ръководят се от еднакви принципи на езиково строителство, въпреки че в конкретното им градиво се забелязват и някои различия, идващи от родните им говори или от техни лични филологически предпочитания.

Д. Начев не е споделил разбиранията си за устройството на българския книжовен език и правопис; за тях можем да узнаем единствено чрез анализ на текста, по-конкретно на правописа, с който си служи авторът, и на нормите, към които се придържа.

Д. Начев не възприема изцяло и последователно графичната система и правопис на нито една от съществуващите по това време книжовноезикови школи. Той, подобно на Каравелов и Дринов, изоставя буквите *ы* и *і*, в резултат на което вокалът [и] се отбелязва само с една буква (*и*). В „Понятие за хигиената“ се прилага правопис, характеризиращ се със следните по-важни особености:

- а) писане на *ъ* и *ь* в края на думите;
- б) писане на *ь* наред с *ъ* в групите *ър/ръ*, *ъл/лъ*;
- в) писане на *ъ* и *ж* вътре в думите според етимологическия им произход;
- г) писане на буквата *ѣ* на етимологическото *й* място (срещат се и отклонения от правилото);
- д) писане на йотуван юс (*ѣ*) във винителните местоименни форми — *неѣ* (дълга форма) и *иѣ* (кратка форма), но не и в глаголни окончания;
- е) писане на представките, завършващи на звучен съгласен звук, според изговора им, напр.: *испити* (5), *избиратъ* (12), *испарението* (39), *избегне* (15) и др.;
- ж) употреба само на кратък член (отклоненията са изключение).

Очевидно родният говор на Д. Начев е източнобългарски, по всяка вероятност подбалкански, но е трудно по-нататъшното му локализиране, тъй като писмената реч на автора има в значителна степен наддиалектен характер. Зад буквата *ѣ* се крие якав и екав изговор (според практиката в тези говори). Форми като *млекото*, *телото* и др., наред с *млѣкото* (95), *тѣлото* (7), не могат да бъдат обяснени еднозначно. Екавият им изговор може да е отражение от промяна в мястото на ударението (*млекò*, *телò*), може да бъде и печатарска грешка, но това като че ли е по-малко вероятно, тъй като формата *млекото* се среща неведнъж.

Останалите по-важни фонетични, фонетико-морфологични и морфологични норми са:

1. Изговор на *ър/ръ*, *ъл/лъ*, напр.: *зърната* (83), *зрънца* (82), *зрънцата* (21), *зрѣнцата* (16), *зрънца* (12), *кръвъ* (21), *кръвта* (12), *крѣвни* (9), *гърдите* (23), *първите* (30), *върховни* (20), *се държи* (31), *грѣбначния* (10) и др. Изключенията са малко на брой: *гърдната* (9) вм. *грѣдната* и др.

2. Енклитичното лично местоимение се представя предимно чрез формата *се* (18, 31, 40, 158 и др.), но се среща и формата *ся* (16, 17 и др.).

3. Многосричните съществителни имена от мъжки род образуват мн. число с окончание *-и*, напр.: *другари* (5), *народи* (46), *корените* (68), *космите* (68), *животните* (78) и др.

4. Членуване на съществителните имена от мъжки и от женски род, както и прилагателните имена от трите рода в мн. число с член *-те* (пише се с обикновено *е*, както го пише и Каравелов), напр.: *елементите* (6), *материите* (6), *лекарите* (21), *гърдите* (23), *вредителните елементи* (6), *минералните прахове* (30), *публичните мѣста* (14), *повърхностните нерви* (8) и др. Вероятно под влияние на родния говор на автора се откриват и форми като *напиткити* (6), *всичкити* (6), *високити страни* (18), но те са изключение.

5. Съществителните от мъжки род ед. число приемат член *-а*, напр.: *кислорода* (11), *стомаха* (11), *воздуха* (11), *извора* (19), *студа* (25) и др.

6. Съществителните имена от ж. род ед. число се членуват с *-та*, като при имената, завършващи на *-т*, писмено не се отбелязва под влияние на изговора двойното *-тт-*, напр.: *кръвта* (12), *кръвтж* (16), *болџта* (21), *пролџта* (33), *блџдността* (36) и др.

7. Прилагателните имена от трите рода в мн. число приемат член *-ия*, напр. *голџмия* и *малкия мозакъ* (8), *грабначния мозжкъ* (8), *бџлия дробъ* (9), *пищеварителния каналъ* (11), *първия глџбъ* (14) и др.

8. Личните местоимения за 1 и 2 лице множествено число са *ние* и *вие*, но наред с *вие* се срещат и случаи на *ви*, напр.: *ви знаете* (46).

9. Наред с множествената показателноместоименна форма *тия*, която е основна, се срещат и отделни случаи на *тие* (155, 158).

10. Окончанията за 1 лице ед. число и 3 лице мн. число сегашно време под ударение при глаголи от I и II спрежение не се пишат по еднакъв начин, срв.: *държатъ* (7, 33), *предатъ* (33), *пекятъ* (121), *текатъ* (31), *прочетж* (5) и др.

11. Окончанието за 1 лице мн. число сегашно време при глаголи от I и II спрежение е *-мъ* и *-ме*, напр.: *захванемъ* (7), *опрџделиме* (7), *живейме* (16), *се уверимъ* (37), *туремъ* (37), *видиме* (69).

12. Окончанията за 1 лице ед. число и 3 лице мн. число сегашно време при глаголи от II спрежение са поначало меки, напр.: *мисля* (6), *се пазятъ* (34), *топлятъ* (38), *посятъ* (34), *ходятъ* (12), *чистятъ* (28), *правятъ* (31), *молятъ* (23), *помнятъ* (27) и др. В един от случаите мекостта е отбелязана с йотуван юс: *вредятъ*, 71. Срещат се обаче и глаголни форми, сравнително по-малко на брой, в които мекостта не е писмено отбелязана, напр.: *се хранатъ* (99), *праватъ* (38), *спятъ* (32), *зависатъ* (26), *болятъ* (19) и др. Едни и същи глаголни форми се срещат и с меко, и с твърдо окончание: *правятъ* и *праватъ*, *вредятъ* и *вредатъ*. Може да се предположи, че в родния говор на Д. Начев посочените глаголни форми са с твърдо окончание, но преодоляването им е почнало в семейна среда под влияние на преселници, за чиято реч мекостта на глаголните окончания е била характерно явление. Усвояването на мекостта на глаголните окончания е продължила в училище, а по-късно под влияние на някои книжовници.

13. Формите за бъдеще време последователно се образуват с частицата *ще*, напр.: *ще видите* (7), *ще видиме* (56), *ще говоримъ* (31), *ще поговоримъ* (46), *ще дойдемъ* (46), *ще срџцаме* (7), *ще се занимаваме* (7) и др.

14. Употреба на деепричастия, завършващи на *-щицъ*, напр.: *излизацицъ* (25), *плуващицъ* (74), *ползуващицъ се* (158). Веднъж се среща старинната причастна форма *дохаждавъ*, напр.: *кръвтж дохаждавъ сношение съ воздуха* (11).

15. Отглаголните съществителни имена с редки изключения се употребяват под книжовна форма на *-ние*, напр.: *виждане* (132), *будуване* (148), *вървение* (155), *бџгание* (155), *изгарянието* (146), *почивание* (148), *плаването* (57), *скачание* (155) и др.; изключение: *пищене* (15), *шумене* (15), *пиене* (112) наред с *пиение* (115).

16. Предлогът *върху* има форма *врџхъ: влияние врџхъ нашия организъм* (6).

Може да се направи извод, че книжовноезиковата практика на Д. Начев е в съгласие с унификационните процеси и тенденции, които се развиват в книжовния ни език. Не е било възможно по онова време авторът да се освободи напълно от някои диалектни думи и облици, но те не са много, което е признак за съзнателна грижа за избягването им, напр.: *абалка* (155), *желтата* (42), *живейме* (16), *зданиета* (31), *михюрчета* (86), *никогишъ* (11), *разесня* (8), *сапуня* (69), *слънчегледъ* (88), *щението* (20) и др.

Съзнателната грижа на Д. Начев за чистота на книжовната реч се е изразила най-вече в избягването на русизми. Под руско влияние той използва формата *воздухъ*, както и формата *человџкъ*. Можем да посочим още примери като *кислота* (15), *жидкостите* (26), *неосторожността* (27), *питателните* (12), *пищеварението* (11), *пищата* (6) и др., за които още не са се били наложили български съответствия.

С учебника си „Понятие за хигиената“ Д. Начев съдейства за затвърдяване на някои медицински термини, най-вече термини словосъчетания, но този въпрос е по-специален⁶. Тук ще се задоволя с посочване на някои примери: *вжтрешното ухо* (134), *горната кожица* (67) ‘епидермис’, *грабначния каналъ* (8), *двигателни нерви* (189), *двуглавия мускулъ* (154), *джателните ограи* (11), *лимфатически съсъди* (11), *лџва камера* (9), *мускулните кончици* (144) ‘мускулните влакна’, *повърхностните нерви* (8), *подкожната тканъ* (91), *слушателния нервъ* (134) и др. Вместо днешния термин *стомашен сок* у д-р Начев намираме *стомаховия сокъ* (100).

Д. Начев е един от книжовниците, съдействали за утвърждаване на думата *лекар* (*лекарите*, 21) в нашия книжовен език.

„Понятие за хигиената“ е единствена книга на д-р Д. Начев, но го представя като един от заслужилите строители и ревнители на съвременния български книжовен език, оценка, която досега не бе потвърдена чрез анализ на книжовната му реч. Доказва се, че българите, родени и работили в Бесарабия, се включват в националното ни езиково строителство, водени от същите езикови принципи и методи, от които изхождат и всички останали наши книжовници.

Бележки

¹ Вж. библиография в: Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. Съставители проф. д-р Николай Генчев и Красимира Даскалова. С., 1988, с. 448.

² Балан, А. Т. Книга за мене си. С., 1988, с. 40.

³ Вж. за отзивите Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. Т. I. С., 1957, с. 257.

⁴ Ботев, Хр. Събрани съчинения. Т. I. С., 1976, с. 200.

⁵ Русинов, Р. Христо Ботев за българския книжовен език. — В: Майстори на българското художествено слово. 9 клас. С., В. Т., 1995, 222 — 225.

⁶ Вж. Николов, Н. Българската анатомична терминология през Възраждането. Дисертация. Шумен, 1995.